

Қ. ЖҰМАЖАНОВ

ҚАЗАҚ-ҚАРАҚАЛПАҚ ТАРИХИ ӨЛЕҢ-ЖЫРЛАРЫНЫҢ ТҰТАСТАНУ МӘСЕЛЕСІ

М.Әуезов «Тарихи жырлар» атты еңбегінде «...адайлар мен түрікмендердің ұзаққа созылған соғысы халық басына зор ауыртпалық болып түскендігі жайындағы тарихи жырлар ерекше бір цикл құрайды» [1, 75] – деген еді. Ол тарихи өлеңдер мен жырлар тарихта белгілі болған есімдер төңірегінде шоғырланып, Орта Азия және Сібір тайпаларының біріне-бірінің жасаған шапқыншылығын баяндап, айқындап, қазақ-қалмақ соғыстарының жойқындығын көрсетіп, Ресей отаршылдарының озбырлығына төзбеген халқымыздың ұлт-азаттық күресін асқақтатып, жалындатып бейнелеп, Қоқан мен Хиуа хандарының кей орындарда әділетсіз кеткендігін боямасыз, әсірелеусіз жырлаған ақын-жыраулар поэзиясы дәуір тынысын көрсететіндігін де сипаттады [1, 75-76].

Қазақ батырлық жырларында шоғырланудың (циклдану) амал-тәсілдерінің төрт жолын проф. Сұлтанғали Садырбаев «Фольклор және эстетика» монографиясында атап өтеді. Оның біріншісі, бір батыр басынан өткен ірі оқиғаларды тізіп, бірінен соң бірін жырлау арқылы шоғырланатынын; екіншісі, батырдың туылғанынан бастап өлгеніне дейін оқиғалық өмір іздерін ізбе-із баяндау арқылы өмірбаяндық тұтастанатынын; үшіншісі, батырдың батырлық жолын, оның балаларының одан әрі жалғастыруы генеологиялық (ұрпақтық) жолымен шоғырланатынын; төртіншісі – бас батырға бірнеше батырлардың шексіз беріліп, орталықты тұтастануынан көруге болады [2,104-106]. Осы теориялық негізге иек артсақ тарихи өлең-жырларының да шоғырланатындығын байқаймыз. Бесқалада өмір сүрген қазақ-қарақалпақ әдебиетіне теңдей қызмет жасаған Тілеумағамбет Аманжоловтың «Асау-Барақ» тарихи жырында генеологиялық тұтастану толық сақталған. Сатыпалды-Барақ-Асаулар жалғастығы соның куәсі. Олар – «Асау-Барақ» жырының басты қаһармандары. Екінші, бір тақырып-қа бірнеше тарихи өлең жырлардың арналып шығарылуы арқылы қалыптасады. Ол тақырып бір ұлтқа ғана тиісті болмай, бірнеше ұлттардың тарихи тағдырын қамтып шоғырланады. Мәселен, отаршылдыққа қарсы, қалмақ жойқынына қарсы шыққан бірнеше өлең-жырлардан шоғырлануды айқын көрсек, міне, сондай тақырыптық шоғырлануды ұлы М.Әуезов айтқанындай, түрікмен шапқыншылығына орай шыққан тарихи жырлардан да көруге болады. Оның

да дәстүрлі даму жолының бар екенін байқаймыз.

«Араб-парсы тілдерін жетік білген Қожаберген жырау (1663–1762) – өз Тәукенің сенімді елшілерінің бірі болған. Ол елдің ішкі және сыртқы қоғамдық-саяси істеріне мол араласқан». Одан 1723 жылы Жоңғар қалмақтарының қазақ жеріне жасаған топылыс жойқынына орай «Елім-ай» атты өлеңмен жазылған шежірежыр қалған. Сонда: түрікпендердің дін исламға қарсы болғандығын көрсетіп сипаттайтын өлең тармақтары бар [3, 187-189].

Қазақтың шешендік сөз өнерін егемендік ел көзімен жаңаша пайымдаушы, зерттеуші Г. Қосымова «Қазақтың шешендік өнерінің негіздері» оқулық-еңбегінде «...Асыны да, ондағы қалмақ қолындағы 30 ұлыс елді де қайтарып алуда, Еділдегі қалмақтар шабуылынан қазақты қорғауда, түрікпендердің шабылуына тойтарыс беруде Әбілқайырдың ерлігі ұшан теңіз болған еді» [4, 121] – деген. Әбілқайырдың ерлігі мен ерен еңбегін осылай сипаттаған. Демек, қазақ тарихында түрікпендердің қазаққа тыныштық бермегендігін тарихи деректерден, өлең тармақтарынан, ғалым зерттеулерінен ұғынамыз.

«Әжінияз – қарақалпақ халқының көркем санасезімінде өте терең із қалдырған шайырлардан болды» [5, 6]... «Әжінияз қарақалпақ классикалық поэзиясының суреткерлік мүмкіншілігін көрсетуде өте маңызды үлес қосқан шайыр болды. Ол – күншығыс поэзиясының ұлы дәстүрлерінің һәм тәжірибелерін өзінің жүйрік қаламының ұшында қарақалпақ поэзиясына сіңірді» [5, 14] – деп, Өзбекстан, Қарақалпақстан халық ақыны Ибраһым Юсупов «Дала орфейі» мақаласында жазған еді. «Ал Әжінияздың отаншылдығы мен гуманистігі шайырлық мәдениетіндегі оқымыстылық өз замандастары арасында өзгеше бір төбе» [5, 6] болуына дәуірі алып келді. Сол ұлы ақын Әжінияз Қосыбайұлы (1824–1874) «Бозатау» поэмасын тарихи оқиғадан алып жазған еді.

1858–1859 жж. оқиғасы қарақалпақ тарихында өшпес ізін қалдырған кезең болды. Ол жылдары қарақалпақтар ұлт-азаттық көтерілісін Хиуа хандығы билігіне қарсы қойды. Қоңырат қаласына Мұхаммед Пананы көтерілісші халық хан сайлады. Қарапайым көтерісшілер Мұхаммед Панадан Ресейден

көмек сұрауды талап етті. Ол жазған үш хат та аяқсыз қалды. Себебі Англия отаршылдары жаумыттар қолтығына жел үрлеп, көтерілістің жеңілуіне септігін тигізді. Түрікмендер Қоңырат қаласына жетті. Мұхаммед Пана халқына сүйеніп, оған қарсы тұру орнына жаумыттарға беріліп, Қоңырат қаласын тонауға рұқсат етті. Ханға ренжігендер Арал теңізіне жақын Бозатауға жетіп, қорған салды, бекінді. Әжанияз көтеріліс ортасында болды. Халықты әр жерге тұрып күресуге шақырды. Ақын сөзі көпке өтпеді. Жаумыттар Бозатауға көшкендерді шапты, қиратты. Зорлық қамытын кигізді [6, 232-234]. «Қызкеліншектерін Тегеран, Бағдат шаһарларына дейін апарып сатты» [5, 10]. «Елім-ай» қазақ даласының 1723 жылғы жоңғар шапқыншылығының трагедиялық гимні болса, Әжанияздың «Бозатау» поэмасы мен халық туғызған «Бозатау» әні мен сөзі қарақалпақтың 1858–1859 жылғы халық көтерілісінде қарақалпақтар басына Хиуа ханы мен жаумыттар түсірген «мүшкіл» халінің гимні болып қалды.

«Елім-ай» тармақтары Әжанияз «Бозатауын», ал «Бозатау» «Елім-айды» толықтырып тұрғандай. Қос халық тағдырындағы трагедиялық халді оқиға желісімен, оның адамдық келбетін сипаттауымен өмір шындығын тап басып, өлең қатарлары суреттеген. Ақындық «МЕН» тарихи шығармада басты тұлға болып көрінеді. Тарихи шығармаларда қазақ, қарақалпақ, халқының арлы, елдік сезімдері көрінеді.

XX ғ. бас кезінде, Хорезм ойпатын көпшілік партиясы біртіндеп қол астына зорлықпен бағындырып, кіргізіп жатқан шағында шашау отырған қазақ, қарақалпақ, өзбек ауылдарына жаумыттардың қарақшылық жорығы тоқталмаған.

Баспашылармен күрес тақырыбына қарақалпақ әдебиетінде бірнеше шығармалар тағы да арналды [7, 108].

Сондай-ақ «Хорезм халық күшиқлары» кітабында, Құрбан ата Исмайыловтың «Хорезм тарихи шежиресінде» [8, 282-288], Сапа Алламбергеновтың «Кім себеп?» [8, 289-290] өлеңдерінде де қарақалпақ халық өлеңдеріндегі пікір баяндалған.

«Хорезм халық күшиқлари» жинағын құрастырушы Ж.Қабулғиязов бұл мәселеде ... «тез-тез ұшырап тұратұғын трагедиялардан еді» – деп көрсетеді. «Алдағы кезде мұндай әрекеттерден сақ болу керектігін, бейғам боп алданып қалмауды, дос және туысқан болып жасау қажеттігін» [8, 390] ұғындырып өтеді.

Қарақалпақ, өзбек халық өлеңдері және Әжанияздың «Бозатау» поэмасы халқымыздың зәбір көрген дәуірінің көрінісін баяндады, суреттеді.

Сөйтіп әдебиетімізде жаумыт шапқыншылығы мен баспашылығына орай тарихи тақырыптық өлең жырлармен шоғырлану дәстүрін қалыптастырды. Оған қазақ, қарақалпақ әдебиетінде теңдей қалам тартқан ақын Тілеумағамбет Аманжолұлы (1860–1935) да «Асқар батыр», «Ермағамбет батырдың қысқасы», «Марқабай мен Өтебай батыр» жырын шығарып, баспашылықты әшкерелейтін өнер туындысын сөз өнерімізге әкелді.

«Қарақалпақстанның жаңа тарихы» (Қарақалпақстан XIX ғ. екінші жартысынан XXI ғ. дейін) «1919 жылдың октябрь айының ақырында Хиуа аймағына Жөнейт хан диктатурасына қарсы жұмысшы өнермент ыәм дихандардың көтерілісі жүз берді, ноябрь айында құралды, қозғалыс Қоңырат, Хожелі, Көне Үргеніш бектігінде басталды» [9, 194], – деп жазады. Сөйтіп, «Жөнейт хан және оның бандаларына қарсы күрес жалпы халықтық характерге ие болады» [10, 210]. Тілеумағамбеттің тарихи жырлары және жоғарыда біз келтірген «Дертінен» деп аталған қарақалпақ халық өлеңі мен «Хорезм халық күшиқларындағы» деректер, «Тілеумағамбеттің эпикалық жырлары» халықтық характерге ие болған оқиғаны қамтыды.

Тілеумағамбет жырларындағы басты қаһармандар өмірде болған адамдар. «Асқар батыр» жырының қаһарманы Асқар Нұрымбетұлы 1886 жылы Қоңырат ауданының «Жүз танап» (қазіргі «Хорезм» ұжымшары орналасқан мекенді орын – Қ.Ж.) деген жерінде туған. Нұрымбеттің әкесі – Текебай. Одан Ерімбет, Нұрымбет, Жамылхан, Сейілхан, Өмірхан, Ырсымбет туған.

«Асқар батыр» жыры жыршы Бағынбай Жақсымұратов арқылы жазушы, ақын, фольклоршы ғалым Әденбай Тәжімұратовтың үй архиві материалына түскен. Ол авторлы жырды авторсыздандырып XX томдық «Қарақалпақ фольклоры» деп аталатын көп томдықтың V томында [11, 406-412] жариялаған.

«Асқар батыр» жыры XX томдықта басылым көрместен бұрын филология ғылымдарының докторы, жазушы, шайыр, қоғам қайраткері Наурыз Жапақов «Социалистік реализм жолында» атты монографиясында: «Ақынның (Тілеумағамбеттің – Қ.Ж.) азамат соғысы уақытында жазған дастандары үлкен маңызға ие. Әсіресе ақынның «Асқар батыр» дастаны бағалауға лайық. Дастанның бас қаһарманы Асқар шынында да болған адам» [12, 18] – дейді. Әрине, авторлы жырды авторсыздандыру ғылымға бедел әкелмесе керекті.

«Асқар батыр» жыры көптеген информаторлар арқылы хатқа түсті. Қартбай Қылышұлынан «Асқар

ар-Қыдыр» (290 қатар), Қошқар Ахметовтан «Асқар батыр» (237 қатар), Парахат Мұсақұловтан «Асқар батыр» (244 қатар), Бакытжан Мұстажепұлы Аманжоловтан «Асқар батыр» (231 қатар) атамасымен жазылды. Тілеумағамбет ақынның тіке өзінен «Асқар батыр» жырын араб жазуынан Отар Жантаев аударған. Отар қолжазбасын кириллге түсірген батыр баласы – Құрбанбай. Көлемі – 685 жол. Н.Дәуқараев атындағы тарих, тіл, әдебиет институты қолжазба қорында Р-170, рет. 54067 тіркеуімен «Асқар батыр» (көлемі 241 қатар) жыры бар. Құрбанбай кириллицаға түсірген «Асқар батыр» жыры ең толығы, әрі көркемдісі.

«Асқар батыр» – екі бөлімді жыр. Біріншісі – «Асқар-Қыдыр» деп аталады. Бұл бөлімді жыршылар бөлек жырлап та жүріпті. Оның да басты себебі бар, бірінші бөлімде Асқардан Қыдыр оқиғасы көбірек суреттеледі. Асқарды «арыстандай айбатты-ай, жолбарыстай қайратты-ай», алғыр бүркіт қырандай «мың кісіге бара бар, бір өзінің қайраты-ай» деп сипаттаса, Қыдырды «қыдыр ердің асылы», «өкшесі жауға берік еді» «өзі болған жігітті дұшпан неғып іркеді» деп баяндайды. «Асқар-Қыдыр қос батыр, қой бастаған серке еді, найзасының ұшынан, қанды көбік бүркеді. Ақын «батыр ед тұқымынан, жауды көрсе құтырған» деуден Қыдырды әріге жеткізе алмайды. Ол – жауға түскендерді азат та етпейді. «Қуандық пен Қыдырды өлтірейік дескен баспашы-бандылар ұйықтап жатқан ауылға түн ішінде келеді. Қуандықты төсегінен тұрғызбай өлтіреді. Бандылар Қыдыр үйіне де барады. Ол «бесатарын оқтайды, арыстандай ақырып, жауды кейін жапырып», «жасырынып бұқпайды», «жалғызбын деп саспайды» тағы да «атарға оғын жұтпайды». Бірақ «мылтығын қайта оқтамақ» болғанында «бұзық болып, бір оғы, құлып болып шықпайды». Қыдыр құралсыз қалады. Банды-баспашылар оны өлтіреді. Ақын «Қыдыр батыр ер еді, заманының шері еді» – деп, көпке үлгі етеді.

Ақын Қуандық пен Асқардың образдық тұлғасын таныту үшін қосалқы кейіпкер күйінде алған сияқты. Бірақ бұлар да өмірде болған кісілер. Асқардың таныс, біліс достары, үзенгілес аға буыны.

«Асқар батыр» жырының екінші бөлімі де, бірінші бөліміндей тізбектеп жырлауға құрылған. Сонымен бірге Асқарды елге танытуды, оның образын ел есінде қалдыруды ойлаған. Оған ақындық қуатын мол жұмсаған. Батыр ел азаттығын, халық бостандығын қорғауға тиісті. Әскер мен халық бірге тыныстайды.

Асқар образы – табанды, бір сөзді, жанынан арын биік ұстаған азамат тұлғалы образ. Елін, хал-

қын сүю арқылы, әрдайым келер ұрпаққа өнегелі күйінде жырланған.

Профессор Ә.Пахратдинов: «Бердақ шайыр «Ерназар би» дастанын болып өткен тарихи оқиға болғаны үшін жазған жоқ. Бұл халық өмірінде мәңгі жырлауға керек болғандығы үшін жазды» [13, 196] – деген. Тілеумағамбет ақынның жырлары да Бердақтың «Ерназар би» тарихи дастанын «жырлауға керек оқиға болғандығы үшін» жазғанындай ақынды баспашылар мен ел күресін көрсету керек болғандығы үшін және баспашы әрекетін әшкерелеу ниетінде жазды. Баспашылар өз уақытында қазіргі әр жерде, әр елде көрініп қалып жүрген, бейбіт адамдарға үрей туғызып, оларды алаңдатып тұрған экстремисті, өлімді мойындаған террористі, террактті, бұрышта тұрып жай адамдарды тонаушыны еске түсіреді, әрі бұлармен сабақтастығы тарихтан мәлім. Ал қазіргі терроризм мәселесін әшкерелейтін және олардың қаралы ісіне қарсы күресіп жүрген абзал азаматтардың бейнесін көркем сөз өнерінде сәулелендіру қазіргі күн үшін қажет-ақ. Ал баспашы тақырыбы бұрынғы терроршылар бейнесін жырлаған, олармен күрескендерді абзал күймен ұлықтаған шығармашылық болып табылады. Міне, бұлар жазбауға болмағандығынан жазылған дүниелер еді.

Тілеумағамбеттің «Ермағамбет батырдың қысқасы» жалғыз нұсқада, көшірме ретімен ел арасына тараған. Бақытжан Мұстажепұлы Аманжолов дәптерінен көшірмеге иеміз. Н.Дәуқараев атындағы тарих, тіл және әдебиет институтының қолжазба қорында р-170, р34 54067 тіркеуімен сақталды. Екеуі бірдей.

Жыр сипаттық баяндауға құрылған. Сюжеттік желісі – Қазақстанда отырған Барақ ауылы Самнан шығып, Қоңырат қаласына дөн алу үшін аттанады. Жыр – жолға шыққан керуеншілерді тонайтын баспашылар мен жолаушылар күресін, соғысын көрсетеді. «Ермағамбет батырдың қысқасы» да Асқар батыр жыры секілді жыр қаһармандары қалыптасқан күйінде жырланады. Жыр үш бөлімнен тұрады. Бірінші, керуеншілердің базаршылық шаруасымен Қоңырат қаласына сапарға шығуы, екінші, керуен құрамындағы азаматтарды таныстыру, үшінші, жол тонаушы баспашылар мен керуенші-азаматтардың Қарауымбет жері қасында болған соғысы.

«Ермағамбет батыр қысқасы» оқиғасы – үшінші бөлімде көрінеді. Шеру Қарауымбет тауына жеткен соң, «Тау астына қарады, тау астына қараса, шаң бұрқырап шығады». Шаңды көргендер ойға қайғы алады. Сол шаңды көрген Ермағамбет көпке

былай дейді.

– Ау, жігіттер, саспаңдар!
Жаудан қорқып қашпаңдар!
Тауға қарай бұрылың.
Енді жолды, тастаңдар,
Ауыздарың бір болсын,
Біріңіз қия баспаңдар!
Орталыққа түйені,
Шегеріп байлап, тіздеңдер,
Суды тасып алыңдар,
Оқопты тағы қазыңдар,
Бір жағымыз су болсын,
Қалың қамыс ну болсын,
Бір жағымыз тау болсын,
Азамат ерлер сау болсын.

Ермағамбет қосыны керуен басшының өтініш-бұйрығын түгел орындайды. Баспашы құрамын барлап, анықтауға «бір баланы баршаға, шығарайын өзімнен, оған серік баланы шығарайын көбіннен» – жібермек болады. «Сүлікбайұлы Айтбай» Ермағамбет баласына қосылады. Өтеміс би баласы Боранбайдың, Айтбай Ермағамбеттің жүйрігін таңдайды, соған мінеді. Ермағамбет баласына таңдаулы, жүйрік жетпей қалады. Ол әкесіне өкпелеп, бармағын тістеп қосында қалып қояды. Топ соғысқа дайындалады.

Барлауға кеткендер де мылтық атып, жауын құлатып көпке есен қосылады. Көптің таңдайы құрғап кебеді. Дағданың жүректі баласын суға жібереді. Бұршақтай жауған оқ арасынан амалдап өтіп, суды аламанға жеткізеді. Мергендер шөлі қанады.

Баспашы бастығы дауыстап «Кәпір қазақ, ит қазақ, қорықпаймын қаныңнан, ит пен құсқа жем етем, шірітермін тәніңді» – дейді. Баспашыны тұрпайы сөзімен сөйлетіп, оның жан дүниесінің олықлығын танытады. (Мен-меншіл сөзді баспашы бастығын) Қойшығұлұлы Бақтыбай, Келдібектің актығы баспашының сөздері сүйегінен өткен соң бесатарын дәл көздеп атады. Оның үні өшеді. Эпостық жырларындағы қалмақ батырлары секілді асқақтық, менмендік тұлға баспашылар образында да жалғасқан. Өктемдік оларды мінез жағынан біріктірген.

Базаршылар қарсыласын жеңіп, Қоңыратқа аман жетеді.

«Марқабай мен Өтешбай батыр ықында» атты жырды «Ермағамбет батырдың қыссасы» секілді Н.Дәуқараев атындағы тарих, тіл және әдебиет институтының р-170, рет 54067 тіркеуіндегі қолжазба материалынан алынды. Бұл да баспашылармен күрес тақырыбына құрылған. Дастан жыршылар репертуарына түсе алмаған.

Оған екі түрлі себеп бар. Бірінші, Ермағамбет батырдың қыссасы секілді батырлықты, ерлікті ежелгі батырлардай тартыс үстінде емес, олардың ерлігін жадағай сипаттап, баяндай, сырттай бағалап айтуы, жазуы тыңдаушы қауымға солғын жететіндігінен жыршылар репертуарына қосылмаған болуы керек. Екінші, жырдың көркемдігі ақынның өзге жырларына қарағанда реңділігі төмен шыққан. Дегенмен автордың қарақалпақ тілінде қарақалпақ халқынан шыққан батырлар образын жазуға қадам басуы құптарлық. Оның үстіне қазақ, қарақалпақ, өзбек халықтарының туыстығын, татулығын жырлауға ұмтылуы тиімді, сәтті. «Қазақ, қалпақ дейміз, ердің күші ортақты» кезде ұлттар достығын аялап – Өтешбай мен Марқабай тұлғаларына жинақтаған. Батырлар жүрген жерде «Қашады баспашы сескене, тиген жерін күйдірер, қарапайым «халықты күтіп алдырмай, баспашыға олжа салдырмай», «қолымда жарак жарқылдап» жүрген кейіпкерлер – Тілеумағамбет шығармашылығының басты лейтмотивы болды.

Академик Р.Бердібаев: «Жамбыл дастандары қазақ поэзиясына өзіндік ажар, салмақ сала қосқан мол, қадірлі, көркем жинақтаулар. Оның дастандарының қаһармандары бір ауыл үшін емес, бүкіл халықтық намыс, ар жолында қайрат көрсететін, саналы адамшылығы ірі, нұрлы нысананы көздеген азамат жандар болып келеді» [14, 155] – деп, Жамбыл дастандарына баға берген еді. Академик пікірін біздің объектімізге алған қарақалпақ, өзбек, қазақ ақындары шығармашылығына қолдануға болады. Олар да ел намысын, ұлт намысын қорғауда көрінген адамшылығы мол азаматтар еді.

Тілеумағамбет жырлары қарақалпақ, өзбек, қазақ әдебиетінде «Сейітхандықтар» өктемдігін танытып жырлаған әдеби дәстүрдің жалғасы.

«Асқар батыр», «Ермағамбет батыр қыссасы», «Марқабай мен Өтешбай батыр ықында жыр» мәтіні қазақ, қарақалпақ тарихи жырларының мәтініне тыңнан қосылып, көркемдігімен, композициясының ширақтығымен әдеби мұрамызды байыта алады.

Халық естен кетпес зәбірді кімнен көрсе, сол оқиғаны тарихи жырларында баяндаған. Қарақалпақ, өзбек халық өлеңдері, ұлы Әжінияздың «Бозатауы», Тілеумағамбеттің «Асқар батыр», «Ермағамбет батырдың қыссасы», «Өтешбай батыр мен Марқабай батыр», Жақып жыраудың «Құлназар» жыры, жаумыт шапқыншылығы мен баспашылар ісін қаралауға арналды. Олардың халық басына түсірген мүшкілдіктеріне ақынның «МЕНИ» арқылы, ал эпикалық туындыларында «ОЛ – ҚАҢАР-

МАН» арқылы және өздерінің дүниетаным сезімімен қарсы тұрды. Сөйтіп, тыңдаушы, оқушы қауымның отаншылдық, азаматтық тұлғасын қалыптастырды.

Қорыта келгенде, тарихи өлең-жырлардың тақырыптың шоғырланып дамуын салыстырмалы әдісімен, тарихи-типологиялық дамуымен зерделесек, оның ұлтқа қарамай белгілі бір аймақта тарихи өлең-жырлардың бір тақырып төңірегінде дәстүрлес өсу жалғастығын көруге болады. Ол тақырыбы ортақ халықтарды туыстырады. Рухани дүниесі тынысының бірлігін көрсетеді. Осы әдіспен жоңғар қалмақтары мен Ресей отаршылдарын әшкерелеп ж. т. б. қарсы шыққан өнер туындыларын цикл бойынша қарастырсақ, біздің әдебиетіміздің, әрі рухани байлығымыздың бірін-бірі байытуын, ықпал-әсерін сөз өнерінен анық көре аламыз.

ӘДЕБИЕТ

1. Әуезов М. Уақыт және әдебиет. Алматы: ҚМКӘБ, 1962. 428 б.
2. Садырбаев С. Фольклор және эстетика. Алматы: Жазушы, 1976. 152 б.
3. Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы. Алматы: Қазақ университеті, 2001. 467 б.
4. Қосымова Г. Қазақ шешендік өнерінің негіздері. Алматы: Білім, 2003. 260 б.
5. Әжініяз. Нөкіс: Қарақалпақстан. 1975. 252 б.
6. Қарақалпақстан АССР тарихы. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1975. 1-т. 492 б.
7. Қазақ әдебиетінің тарихы. Алматы: Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы, 1960. 1-т., 1-кітап. 740 б.

8. Мақсетов Қ., Тәжімұратов А. Қарақалпақ фольклоры. Оқулық. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1979. 364 б.
9. Хорезм Халқ қушиқларидан намуналар. Тошкент: Фан, 1965. 416 б.
10. Қарақалпақстанның жаңа тарихы: Қарақалпақстан ХІХ ғасырдың екінші жартысынан ХХІ ғасырға шекем. Нөкіс: Қарақалпақстан, 2003. 556 б.
11. Қарақалпақстан АССР тарихы. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1989. 384 б.
12. Қарақалпақ фольклоры. ХХ томдық. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1980. 486 б.
13. Жапақов Н. Социалисттік реализм жолында. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1967. 176 б.
14. Пахратдинов Ә. Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1987. 344 б.
15. Бердібаев Р. Дәстүр тағлымы. Алматы: Жазушы, 1973. 232 б.